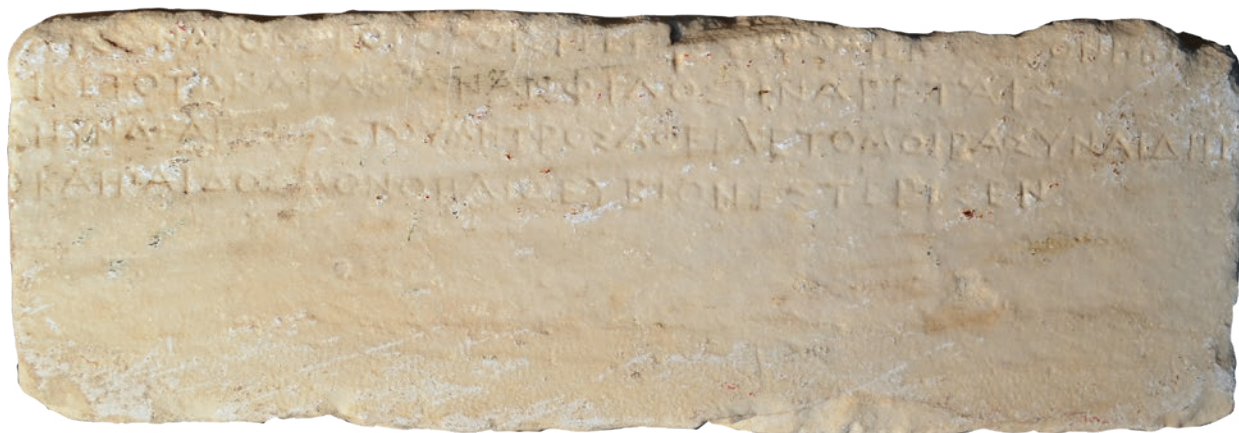


Φ

Ω

Σ



01

ΣΤΙΣ

**KOINΩNIEΣ**

Τ

Ω

Ν

**ΝΕΚΡΩΝ**

ΚΑΙ

ΤΩΝ

**ΤΕΧΝΙΤΩΝ**

||

Delphine Ackermann

*Επίκουρη Καθηγήτρια, Université de Poitiers*

01

Επίγραμμα προς τιμήν του  
Λυσάνδρου, γιου του Ευβίου,  
πρόσθια όψη (ME 1128). 4ος  
αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).

02

Στήλη της Θεττάλης και της  
κόρης της (ME 20064).  
Ερέτρια. 60,5x37–39x7,6–7  
εκ., γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.  
(φωτ.: Α. Σκιαδαρέσης).



02

Η ΕΡΕΤΡΙΑ ΗΤΑΝ ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΟΛΥΠΛΗΘΕΣΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ακμάζουσες ελληνικές πόλεις της αρχαιότητας<sup>1</sup>. Αυτό το δημογραφικό «πλεόνασμα» και η ευημερία των διαβιούντων πολιτών αντανακλάται στον κόσμο των νεκρών, κρίνοντας από τη μεγάλη αφθονία των ταφικών μνημείων που αποκαλύφθηκαν στη σύγχρονη πόλη και τα περιχώρα της. Στα παραπάνω έρχεται να προστεθεί η εύκολη πρόσβαση σε ντόπιο μάρμαρο και ασβεστόλιθο καλής ποιότητας που επέτρεπε στους τεχνίτες να παράγουν λίθινα σήματα για τους τάφους Ερετριέων, αλλά και ορισμένων ξένων που έτυχε να πεθάνουν μακριά από την πατρίδα τους. Επίσης, η Ερέτρια είναι μία από τις αρχαίες πόλεις που χάραξε περισσότερο τον λίθο: σε αυτήν βρέθηκαν πράγματι πολυάριθμα κείμενα, δημόσια και ιδιωτικά, χαραγμένα στον λίθο, τα οποία επιτρέπουν στους επιγραφικούς να βελτιώσουν σημαντικά τις γνώσεις μας για την πόλη και την τεράστια επικράτειά της. Μέσα σε αυτό το πλούσιο επιγραφικό υλικό, το οποίο λίγες πόλεις μπορούν να συναγωνιστούν, οι επιτάφιοι είναι μακράν τα πιο πολυάριθμα κείμενα: το σύνολό τους ανέρχεται σήμερα σε περισσότερες από 1.300 επιγραφές, από τις οποίες περίπου 200 παραμένουν αδημοσίευτες<sup>2</sup>. Πρόκειται για ένα υλικό που ανανεώνεται διαρκώς, διότι σχεδόν κάθε χρόνο οι ελβετικές και ελληνικές ανασκαφές που διενεργούνται στην Ερέτρια ή στην επικράτειά της αποκαλύπτουν νέα ταφικά μνημεία. Μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 2009, πλημμύρες έφεραν στο φως στην Ερέτρια, εντελώς τυχαία, 29 στήλες και σήματα<sup>3</sup>.

Οι κάτοικοι, που άρχισαν να εγκαθίστανται στη νεοϊδρυθείσα πόλη των Νέων Ψαρών από το 1834 και έπειτα, ήταν

εκείνοι που εντόπισαν τους πρώτους τάφους της αρχαίας Ερέτριας. Πολύ γρήγορα, αρχαιοκάπηλοι και ερασιτέχνες αρχαιολόγοι έφτασαν στην περιοχή και πούλησαν τα ευρήματά τους σε μουσεία και ιδιώτες. Αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή άρχισαν να διενεργούνται επίσημα μόλις το 1885, από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι ανασκαφείς της Εταιρείας επικεντρώθηκαν αρχικά στις νεκροπόλεις, καθώς είχαν ήδη λεπτατηθεί ευρέως. Οι ελληνικές ανασκαφές συνεχίστηκαν, με διακοπές, μέχρι σήμερα, ενώ ήδη από το 1964 Ελβετοί αρχαιολόγοι ήρθαν στην περιοχή για να συνδράμουν στην έρευνα.

Τα περισσότερα ταφικά μνημεία φυλάσσονται στο Μουσείο της Ερέτριας και η συντριπτική πλειονότητα προέρχεται από τις νεκροπόλεις της που βρίσκονταν έξω από το τείχος της πόλης και εκτεινόταν κατά μήκος των οδών που οδηγούσαν σε αυτό. Δυστυχώς είναι πολύ σπάνιες οι περιπτώσεις όπου το μνημείο ταυτίστηκε με τον τάφο που επέστεφε: πολλοί λίθοι επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες κατασκευές, ήδη από την αρχαιότητα, ωστόσο η πρακτική της επανάχρησης δομικών υλικών αυξήθηκε έντονα όταν η περιοχή κατοικήθηκε εκ νέου τον 19ο αιώνα. Παρ' όλα αυτά, στήλες και σήματα βρίσκονται και σε ταφικά συμφραζόμενα, ειδικά στην ύπαιθρο<sup>4</sup>.

Τα ταφικά μνημεία της Ερέτριας, χρονολογούμενα από τον 6ο αιώνα π.Χ. έως τον 3ο αιώνα μ.Χ., καλύπτουν σχεδόν όλη την περίοδο κατοίκησης της αρχαίας πόλης. Κατά τη διάρκεια αυτής της μακράιωνης ιστορίας, τα μνημεία έλαβαν πολλές διαφορετικές μορφές: οι πιο συνηθισμένες είναι οι στήλες και τα ορθογώνια σήματα (εικ. 3, 4), υπάρχουν όμως και αυτά που



03



04

**03**

Στήλη με τριγωνική επίστεψη και χαραγμένα τα ονόματα Ευταμία, Ζηνήβενδης και Ευεργέτης (ME 1779, M107). Ερέτρια. 60x28,8-29,5x6-7 εκ., α' μισό 3ου αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).

**04**

Επιτάφιο σήμα του Ευφιλήτου με ευθύγραμμη επίστεψη (ME 750). Ερέτρια. 79,2x47-49,5x17-48 εκ., β' μισό 4ου αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).

**05**

Κιονίσκος του Αλεξίππου, γιου του Άγνωστος (ME 1110). Αμάρυνθος. Ύψος: 51,2 εκ., διάμετρος: 29 εκ. Τέλη 2ου αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).

**06**

Ναϊσκος της Αριστονίκης, κόρης του Παραμόνου (ME 1080). Ερέτρια. 150x54,5-62,5x21-24 εκ. 1ος αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).



05



06



07



08



09

έχουν τη μορφή ναϊσκών και κιονίσκων (εικ. 5, 6), πιθανώς μιμούμενα τα αντίστοιχα αθηναϊκά μνημεία, όπως επίσης και τετράγωνα βάθρα που έφεραν γλυπτό, κιονίσκο, μικρό βωμό, αγγείο ή αγαλμάτιο (εικ. 12). Μάρμαρα και ασβεστόλιθοι από την περιοχή είναι τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν συχνότερα για την κατασκευή των μνημείων, παρατηρείται όμως και η περιστασιακή χρήση ενός λίθου μαλακότερης σύστασης, του πυρόλιθου, αλλά και λίθων όπως ο γνεύσιος ή ο σχιστόλιθος, οι οποίοι κόβονταν εύκολα σε πλάκες διευκολύνοντας έτσι την κατασκευή στηλών.

Η δημιουργία μιας τυπολογίας των μνημείων μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη για τη συγκριτική χρονολόγηση των ευρημάτων και την πληρέστερη κατανόηση της εξέλιξής τους<sup>5</sup>. Ας πάρουμε ως παράδειγμα τις στήλες με τριγωνική επίστεψη (εικ. 3): πολύ συνηθισμένες στην Ερέτρια, φαίνεται ότι αποτελούσαν τον απλούστερο τύπο της στήλης με αέτωμα (εικ. 9) που χρησιμοποιούνταν για τις δημόσιες επιγραφές της πόλης από τον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ.<sup>6</sup>. Ένα από τα ευρήματα αποδεικνύει σαφώς ότι η στήλη με τριγωνική επίστεψη θεωρείτο μια απλοποιημένη εκδοχή της στήλης με αέτωμα (εικ. 2). Στο τριγωνικό τμήμα της στήλης διακρίνονται λεπτές εγχάρακτες γραμμές, σχηματίζοντας αδρά ένα αέτωμα. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να παρατηρήσει την εξέλιξη από την τριγωνική στήλη στη στήλη με αέτωμα, με ενδιάμεσο τύπο την τριγωνική στήλη με ανάγλυφο αέτωμα (εικ. 11), προσθέτοντας στα παραπάνω είδη και τις πιο περίτεχνες εκδοχές ανάλογων μνημείων, οι οποίες ουδέποτε εξαφάνισαν τις απλούστερες μορφές.

Η τεχνοτροπική και εικονογραφική ανάλυση της διακόσμησης μπορεί, επίσης, να αποδειχθεί εξαιρετικά γόνιμη. Οι διακοσμημένες στήλες, οι οποίες φαίνεται πως ήταν σχετικά σπάνιες, έφεραν συνήθως ένα ανάγλυφο, στο οποίο απεικονιζόταν ο νεκρός σε μια καθημερινή του δραστηριότητα ή να αποχαιρετά τους συγγενείς του, και έχουν τη μορφή ναϊσκών ή «Bildfeldstelen» που απαντούν στην Αθήνα τον 4ο αιώνα π.Χ. (εικ. 2 και 6). Πολλές από τις στήλες της Ερέτριας που φέρουν ανάγλυφο με εικονιστική παράσταση είναι επηρεασμένες από αττικά πρότυπα, μαρτυρώντας, σε συνδυασμό με

αρκετές ακόμη ενδείξεις, τους στενούς δεσμούς μεταξύ Ερέτριας και Αθήνας.

Η τυπολογία των ταφικών μνημείων και η μελέτη της διακόσμησής τους μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στη σχετική χρονολόγηση του εκάστοτε μνημείου. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η χρονολόγησή τους δεν είναι καθόλου εύκολη ελλείψει σαφούς αρχαιολογικού πλαισίου. Ως εκ τούτου, ο ιστορικός πρέπει να διασταυρώσει όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες τόσο για το επιτάφιο σήμα, όπως είδαμε παραπάνω, όσο και για τις επιτάφιας επιγραφές: η γλώσσα και το αλφάβητο της επιγραφής, το σχήμα των γραμμάτων, η χρήση ή όχι πατρωνυμικού, η ονοματολογία και η προσωπογραφία αποτελούν σημαντικά στοιχεία για συνεξέταση. Για παράδειγμα, η παρουσία ενός ιδιαίτερου διαλεκτικού στοιχείου μπορεί να αποτελεί ένδειξη για μια αρκετά πρόωπη χρονολόγηση, προτού δηλαδή επιβληθεί η χρήση της κοινής (ιωνική – αττική διάλεκτος) κατά την Ελληνιστική εποχή, ακόμη και αν στην καθομιλουμένη, και κυρίως στα ανθρωπωνύμια, μπορεί κανείς να εντοπίσει ιδιαίτερα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά καθ' όλη την Ελληνιστική περίοδο. Έτσι, η στήλη του Ηγησία, γιου του Καλλία, αναγράφει Ηγηρίης Καλλίω<sup>7</sup> μαρτυρώντας τον περίφημο ερετριακό ρωτακισμό και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ιωνικής διαλέκτου (κατάληξη σε -η για το όνομα και κατάληξη σε -ω για το πατρώνυμο στη γενική), γεγονός που δεν προκαλεί έκπληξη στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.

Η επιτάφια επιγραφή, στην πιο απλή μορφή της, περιλαμβάνει μόνο το όνομα του νεκρού. Η χρήση του πατρωνυμικού εμφανίζεται ήδη τον 4ο αιώνα π.Χ., αλλά γίνεται συχνή μόνο από την Ελληνιστική εποχή και εξής, όπως παρατηρείται και στις δημόσιες επιγραφές, στις οποίες η αναγραφή του δημοτικού, η αναφορά δηλαδή του δήμου (με την έννοια της διοικητικής περιφέρειας) στον οποίο ήταν εγγεγραμμένος ο πολίτης, είναι εξαιρετικά σπάνια<sup>8</sup>. Υπό αυτήν την έννοια, οι πολίτες της Ερέτριας διαφοροποιούνται από τους Αθηναίους γείτονές τους, οι οποίοι αναγράφουν συχνά τα δημοτικά στα επιτάφια μνημεία τους, ίσως για να υπογραμμίσουν τη δημοτικότητά τους. Στην περίπτωση που ο νεκρός είναι ξένος, κατά κανόνα, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές, το εθνικό (αναφορά της πόλης καταγωγής) συνοδεύει το κύριο όνομα. Σπανίως αναγράφονται επιπλέον πληροφορίες στη στήλη: σποραδικά εντοπίζονται η χρήση επιθέτου που αποδίδεται στον νεκρό (όπως το σύνθηες επίθετο χρυσός, δηλαδή χρήσιμος, αφοσιωμένος), ένας χαιρετισμός (χαίρε), λεπτομέρειες για το επάγγελμα του νεκρού (αναφέροντας ενδεικτικά μια ιέρεια, έναν πωλητή αλευριού, έναν ειδικό στις μετρήσεις του σίτου [σιτομέτρης]). Δώδεκα από τα σωζόμενα μνημεία φέρουν ένα επίγραμμα, δηλαδή ένα μικρό ποίημα που περιγράφει τις συνθήκες του θανάτου, τη θλίψη των συγγενών ή προσφέρει ένα μάθημα ζωής στον περαστικό. Στην τετράπλευρη βάση της εικόνας 1, το επίγραμμα εκφράζει τον πόνο των γονιών που έχασαν το μοναχοπαίδι τους<sup>9</sup>.

Πληροφορίες για τον νεκρό μπορούν να ληφθούν και μόνο από το όνομά του. Έτσι, η ονοματολογία (η μελέτη της ετυμολογίας και της ιστορίας των ανθρωπωνυμίων) είναι πιθανό να αποκαλύψει την καταγωγή ή την ιδιότητα των ατόμων. Σε μία στήλη του πρώτου μισού του 3ου αιώνα π.Χ. είναι χαραγμένα μόνο τρία γυναικεία ονόματα: Ευταμία, Ζννίβενδης, Ευ-

#### 07

Λεπτομέρεια της στήλης της εικόνας 9 (φωτ.: D. Ackermann).

#### 08

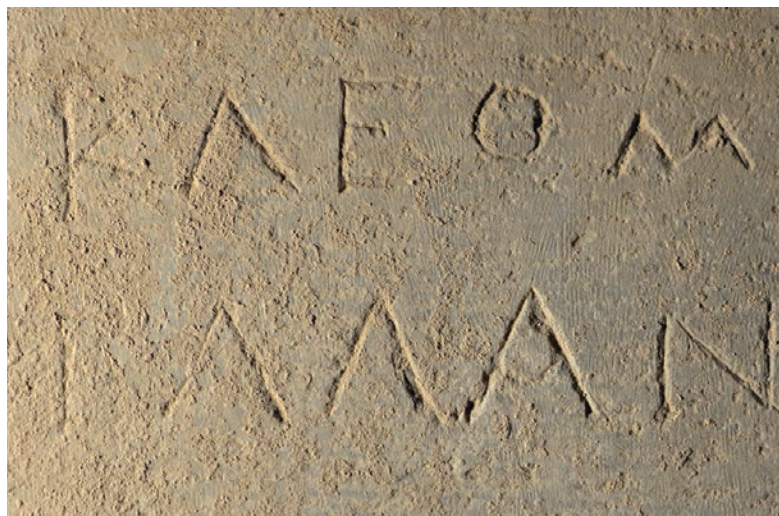
Οπίσθια όψη της στήλης της εικόνας 9 (φωτ.: D. Ackermann).

#### 09

Στήλη με αέτωμα της Ηδύλης (ME 6646, M418). Ερέτρια. 47,8 (χωρίς τον τένοντα) x 23,4–25,6 x 6–7,1 εκ., β' μισό 4ου αι. π.Χ. (;) (φωτ.: D. Ackermann).

εργέτις (εικ. 3). Πρόκειται πιθανόν για τρεις σκλάβες, εκ των οποίων τα ονόματα της πρώτης και της τρίτης υποδηλώνουν ατομικές αρετές («η καλή οικονόμος» και «η ευεργέτιδα» με την έννοια «αυτής που προσφέρει πολλές υπηρεσίες»), ενώ το δεύτερο όνομα δηλώνει θρακική καταγωγή (πολλοί δούλοι στον ελληνικό κόσμο προέρχονταν από αυτήν την περιοχή). Στην Ερέτρια είναι πολύ σπάνιο να αναγράφονται περισσότερα του ενός ονόματα πάνω στο ίδιο ταφικό μνημείο, αλλά όπως υπέθεσε η Christiane Dunant, αυτό ίσως έγινε στο συγκεκριμένο μνημείο για λόγους οικονομίας<sup>10</sup>. Στην πορεία της έρευνας αποδείχθηκε ότι άλλα ονόματα ήταν συνηθισμένα στην περιοχή της Ερέτριας, όπως ο Τίχιππος, του οποίου το όνομα αναγράφεται σε επιτάφια στήλη του 2ου αιώνα μ.Χ. και συνέβαλε ουσιαστικά ώστε το μνημείο να αποδοθεί οριστικά στην Ερέτρια, ενώ μέχρι τότε θεωρείτο αθηναϊκό<sup>11</sup>. Επίσης, η ονοματολογία αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντική για τη μελέτη της γεωγραφικής επικράτειας της πόλεως της Ερέτριας, όπως έχει αποδείξει ο Denis Knoepfler: αποτελεί βασική μέθοδο για τον εντοπισμό των αρχαίων δήμων που βρίσκονταν διάσπαρτοι στην ύπαιθρο και με τους οποίους συνδέονταν άμεσα οι πολίτες. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στα ταφικά μνημεία σπανίως αναγράφεται το δημοτικό του νεκρού. Εάν, όμως, το όνομα ενός νεκρού, γνωστό από επιτάφια επιγραφή που βρέθηκε in situ στην ύπαιθρο, εμφανίζεται και σε άλλη επιγραφή, στην οποία το ίδιο άτομο συνοδεύεται από το δημοτικό του, τότε μπορεί κανείς να προχωρήσει στην ταύτιση του εν λόγω δήμου<sup>12</sup>. Είναι, επίσης, πιθανό να αποκαλυφθούν ανθρωπωνυμικοί δεσμοί μεταξύ δύο ή περισσότερων δήμων, οι οποίοι επομένως μπορούν να θεωρηθούν γειτονικοί<sup>13</sup>.

Η προσωπογραφική μελέτη, από την πλευρά της, επιδιώκει να εντοπίσει τα ίχνη ενός ατόμου ή τους συγγενικούς δεσμούς του μέσα από τις γραπτές πηγές προκειμένου να ανασυσταθεί ένα μέρος της ζωής του, να αναγνωριστούν οι οικογενειακοί δεσμοί του και/ή να καθοριστεί ο χρόνος κατά τον οποίο έζησε. Όσον αφορά στην Ερέτρια, τα σωζόμενα κείμενα που επιτρέπουν προσωπογραφικές μελέτες είναι εξαιρετικά πολύτιμα, ιδίως οι κατάλογοι πολιτών και στρατιωτικών της πρώιμης Ελληνιστικής εποχής, οι οποίοι παρέχουν τα ονόματα 3.000 Ερετριέων. Οι επιτάφιοι από την Ερέτρια δεν περιέχουν πολλά στοιχεία, όπως ήδη αναφέρθηκε, και η σχεδόν συστηματική απουσία του δημοτικού δυσχεραίνει την ταύτιση των ατόμων. Ωστόσο, η παρουσία ενός σπάνιου ονόματος ή ενός παρόμοιου συνδυασμού ονόματος και πατρωνυμικού επιτρέπουν κάποιες πιο ασφαλείς υποθέσεις. Έτσι, ο Δημοφάνης του Κυνία που εμφανίζεται σε μια μεγάλη επιτάφια στήλη του 3ου αιώνα π.Χ. είναι πολύ πιθανό να ταυτίζεται με τον Δημοφάνη του Κυνία από τον αρχαίο δήμο Μινθούντα που αναφέρεται σε έναν κατάλογο πολιτών από το πρώτο μισό του 3ου αιώνα π.Χ.<sup>14</sup>. Το όνομα Κυνίας είναι πράγματι πολύ σπάνιο στην ελληνική ονοματολογία και μέχρι σήμερα έχει βρεθεί μόνο στην Ερέτρια, προφανώς στην ίδια οικογένεια. Ένα ακόμη εύγλωττο παράδειγμα είναι αυτό του Φιλίππου, γιου του Προξένου, του οποίου η επιτάφια στήλη χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα π.Χ. Στον ίδιο κατάλογο πολιτών που αναφέρθηκε παραπάνω, αναγράφεται ένας Φίλιππος Πρεξένου (sic!) από τον δήμο της Λάκκας<sup>15</sup>. Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει, χωρίς αμφιβολία, το ίδιο άτομο στις δύο πηγές. Επιπλέον, παρατη-

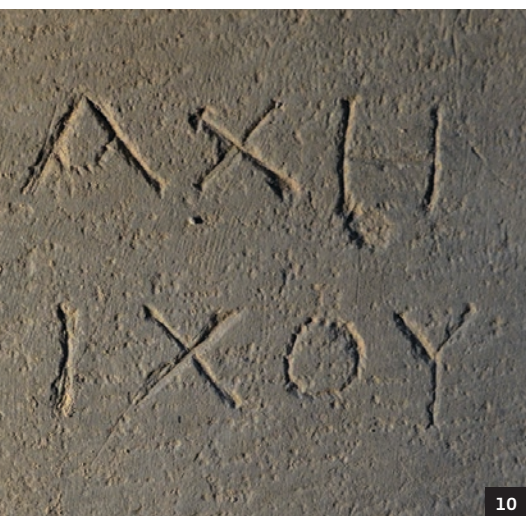


ρήθηκε στην ερετριακή προσωπογραφία η προτίμηση σε ονόματα που σχετίζονται με τον ίππο, χαρακτηριστικό της παλιάς αριστοκρατικής τάξης των ιππέων της πόλης, που αντλούσε τον πλούτο και τη δύναμή της από την εκτροφή αλόγων<sup>16</sup>.

Επομένως, τα ταφικά μνημεία αποτελούν ένα εξαιρετικό υλικό στα χέρια του ιστορικού της αρχαίας κοινωνίας, επειδή κατέγραφαν ολόκληρο τον πληθυσμό ανεξαιρέτως: πολίτες και ξένους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ελεύθερους και δούλους. Οι επιγραφές, καθώς και οι παραστάσεις που φέρουν μερικές φορές, επιτρέπουν την πληρέστερη γνώση για τον πληθυσμό μιας αρχαίας πόλης. Επιπλέον, η μεγάλη χρονολογική κατανομή αυτών των μνημείων προσφέρει στον ερευνητή το πλεονέκτημα της διαχρονικής μελέτης του πληθυσμού.

Το ενδιαφέρον, όμως, για τα ταφικά μνημεία δεν εξαντλείται στα παραπάνω. Η πιο καινοτόμος πτυχή της μελέτης μου είναι η ανάλυση του ίδιου του λίθινου μνημείου που έφερε την επιτάφια επιγραφή, και πιο συγκεκριμένα των ιχνών από τα εργαλεία που χρησιμοποίησαν οι τεχνίτες για την κατασκευή του<sup>17</sup>. Πολύ συχνά στις επιστημονικές μελέτες, το μνημείο διαχωρίζεται από την επιγραφή που αυτό φέρει, καθώς το πρώτο εξετάζεται από τον αρχαιολόγο και η δεύτερη από τον επιγραφικό. Επιπλέον, η μελέτη της παραγωγής των αρχαίων εργαστηρίων είναι ένας τομέας έρευνας που αναπτύχθηκε μόλις τα τελευταία χρόνια, ενώ η επιγραφική κυριαρχεί στις κλασικές σπουδές ήδη από τον 19ο αιώνα. Από καιρό αντιτιθέμενοι, αυτοί οι δύο κλάδοι τελικά επωφελούνται εκατέρωθεν από τη σύγκλιση. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η επιγραφική μελέτη προσφέρει πληροφορίες για την ταυτότητα του νεκρού, την καταγωγή του, τη θέση του στην κοινωνία. Η μελέτη του φέροντος στοιχείου και της παραγωγικής διαδικασίας που οδήγησε στην κατασκευή του επιτρέπει, από την πλευρά της, την ανασύνθεση των εργασιών που ακολούθησαν οι αρχαίοι τεχνίτες, την κατανόηση της σχέσης τους με τους πελάτες τους, τον εντοπισμό της θέσης από την οποία εφοδίασθηκαν τις πρώτες ύλες, την κατανόηση του τρόπου οργάνωσης του εργαστηρίου γλυπτικής και, εν τέλει, την καλύτερη εκτίμηση της ποιότητας του αντικειμένου. Ακολουθούν δύο παραδείγματα.

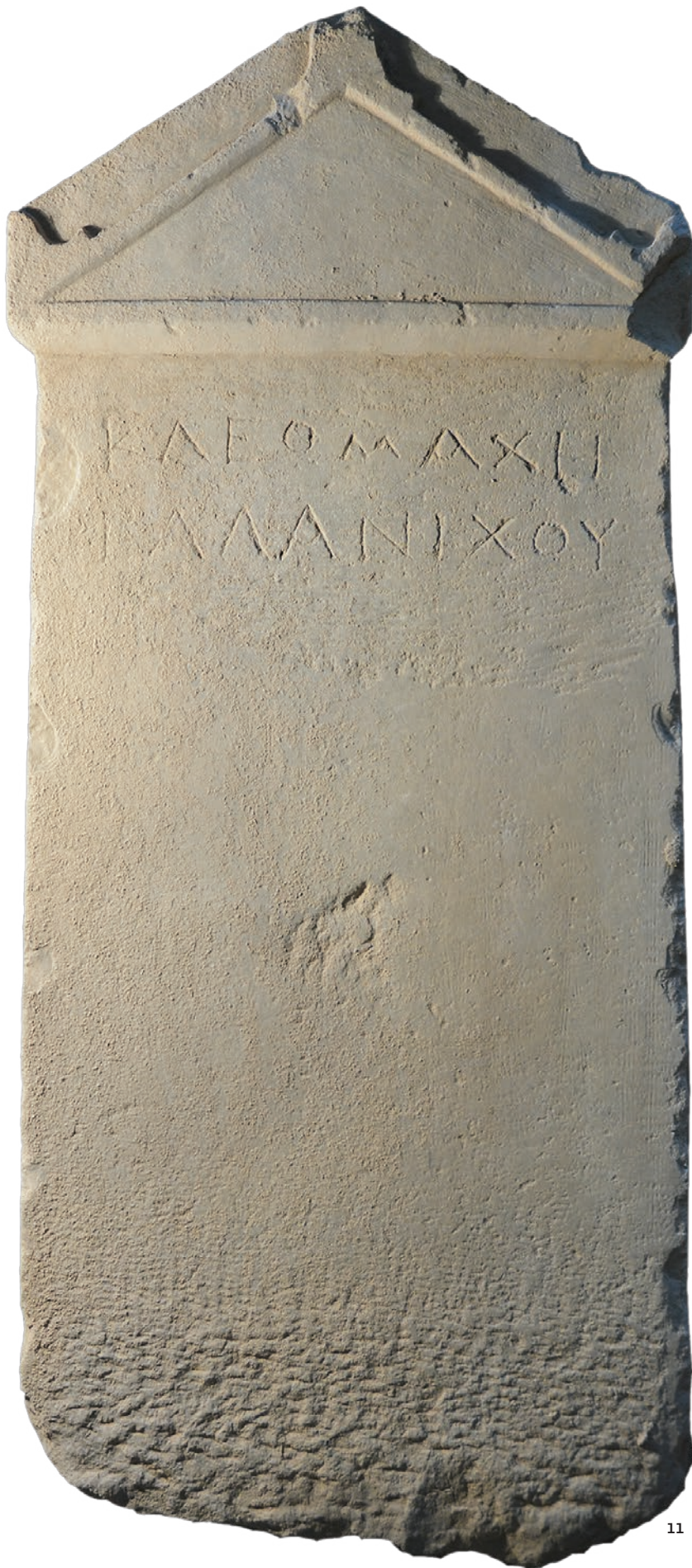
Με μια πρώτη ματιά, τα ταφικά μνημεία της Ερέτριας είναι αρκετά απλές (ταπεινές) κατασκευές: πρόκειται συνήθως για



10

**10**  
Λεπτομέρεια της στήλης  
της εικόνας 11 (φωτ.: D. Ackermann).

**11**  
Στήλη με τριγωνική επίστεψη, φέρει  
ανάγλυφο αέτωμα. Κλεομάχη, κόρη  
του Ελλανίκου (ME 6569, M159).  
Ερέτρια. 86,5x34,8–38x8,4–9,3 εκ.  
Αρχές 3ου αι. π.Χ.  
(φωτ.: D. Ackermann).



11





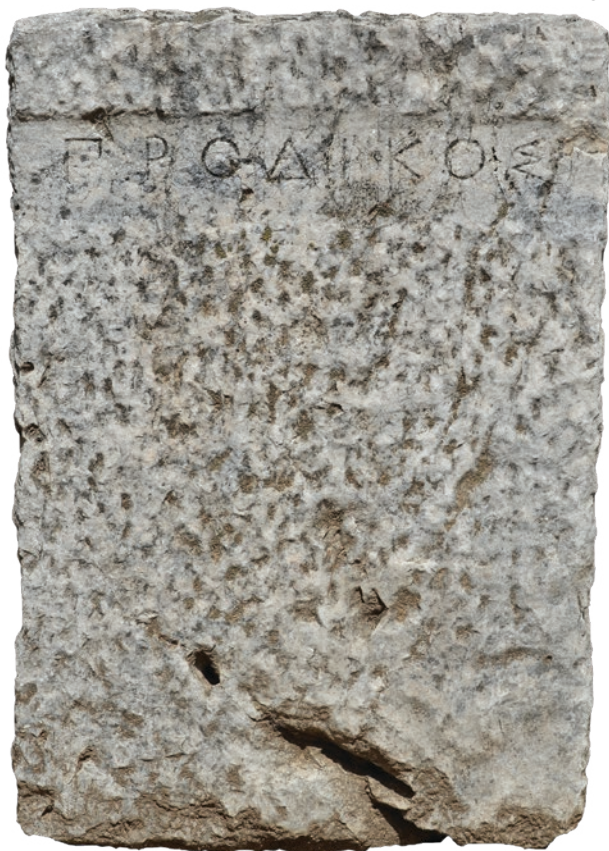
12

12

Τετράπλευρη βάση με μεγάλο στρογγυλό τόρμο στην άνω επιφάνειά της (ΜΕ 1128). Ερέτρια. 15,3–15,5x45,5x45,1–45,2 εκ. 4ος αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).

13

Επιτάφιο σήμα του Προδίκου με ευθύγραμμη επίστεψη (ΜΕ 880). Ερέτρια. 66x43,5–44x36–45,5 εκ. 4ος αι. π.Χ. (φωτ.: D. Ackermann).



13

απλές στίλες ή σήματα χωρίς διακόσμηση. Ωστόσο, έπειτα από μια προσεκτικότερη θεώρηση των μνημείων αποκαλύπτεται ξεκάθαρα όλη η τεχνογνωσία που κατείχαν οι γλύπτες των ερετριακών εργαστηρίων: οι στίλες είναι ως επί το πλείστον κοιμένες τετράγωνες, με απόλυτη ακρίβεια. Οι πλάγιες και η πίσω όψη τους είναι συχνά δουλεμένες με προσοχή, μολοντί ήταν λίγο ή καθόλου ορατές, ενώ η πρόσθια όψη τους έχει λειανθεί με επιμέλεια (εικ. 8 και 9). Σε πολλά από τα σήματα και τις στίλες παρατηρείται ότι η πρόσθια επιφάνειά τους έχει αφεθεί τραχιά, με ορατά τα ίχνη από το βελόνι, ενώ έχει δημιουργηθεί μόνο μια λεία ταινία για τη χάραξη της επιγραφής (εικ. 4). Ως εκ τούτου, θα μπορούσε κανείς να δει σε αυτήν την εργασία μια έλλειψη ταλέντου ή τουλάχιστον κάποια νωθρότητα από την πλευρά του γλύπτη. Παρ' όλα αυτά, η τεχνική με την οποία έχει δουλευτεί η επιφάνεια του μνημείου με το βελόνι αποδεικνύεται κάθε άλλο παρά πρωτόγονη: συχνά, ο λίθος είναι δουλεμένος περιμετρικά με τη σμίλη ώστε να μην είναι αιχμηρές οι γωνίες του και τα ίχνη του βελονιού αποδίδονται με τρόπο ομοιόμορφο, σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορεί κανείς να δει μια αισθητική προσέγγιση, με τις ακτίνες του ήλιου να αναδεικνύουν όμορφα τις αντιθέσεις ανάμεσα στα εξάρματα και τα κοιλώματα και τη λεία ταινία που τονίζει τη θέση της επιγραφής. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ιστορικός ίσως θα πρέπει, περισσότερο από ποτέ, να αφήσει κατά μέρος τις πρώτες του εντυπώσεις, να είναι επιφυλακτικός με τους κανόνες αισθητικής και να σκέφτεται διπλά πριν καταδικάσει ένα αντικείμενο ως άσχημο ή χονδροειδές.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στην οργάνωση των εργαστηρίων γλυπτικής και τη σχέση ανάμεσα στη χάραξη της επιγραφής και στην κατασκευή του ταφικού μνημείου που την έφερε. Ένα πράγμα προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση όταν παρατηρεί κανείς τα ταφικά μνημεία της Ερέτριας: δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου ένας επιμελώς δουλεμένος λίθος φέρει μια επιγραφή αμελώς χαραγμένη (εικ. 7, 9 και 10–11), ή αντίστροφως, ένα μάλλον αδρά δουλεμένο μνημείο να φέρει έναν προσεκτικά χαραγμένο επιτάφιο (εικ. 13). Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να σκεφτεί κανείς ότι ένας έμπειρος γλύπτης ανέλαβε την κατασκευή της στήλης και ότι η επιγραφή χάραχκε σε δεύτερο στάδιο από έναν μαθητευόμενο του εργαστηρίου. Είναι, όμως, επίσης πιθανό ο γλύπτης που φρόντισε τόσο πολύ την κατασκευή της στήλης, να χάραξε ο ίδιος την επιγραφή, αφιερώνοντας λιγότερη προσπάθεια: είναι γνωστό

ότι ένας έμπειρος γλύπτης δεν θα έδινε απαραίτητα την ίδια σημασία στην επιγραφή με αυτή που έδωσε στο γλυπτό, άλλωστε το χρώμα που θα κάλυπτε τα γράμματα θα απέκρυπτε, αναμιβόλα, τις περισσότερες ατέλειες<sup>18</sup>. Η δεύτερη περίπτωση θα μπορούσε, πιθανότατα, να υποδηλώνει μια κατασκευή σε δύο στάδια: τη λάξευση του λίθου από έναν ανειδίκευτο ακόμη γλύπτη και στη συνέχεια, την προσθήκη της επιγραφής κατά παραγγελία του πελάτη από έναν περισσότερο έμπειρο τεχνίτη του εργαστηρίου.

Η μελέτη των επιτάφιων επιγραφών, εκείνων των επιγραφών που τόσο συχνά παραβλέπονται από τους επιγραφικούς

λόγω της αποθαρρυντικής αφθονίας και της φαινομενικής απλότητάς τους, μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά γόνιμη για τον ιστορικό, αρκεί οι επιγραφές να μην διαχωριστούν από τα ταφικά τους μνημεία. Μόνο με τον συνδυασμό όλων των πληροφοριών που παρέχονται από το επιτάφιο μνημείο μπορεί κανείς να ρίξει φως στις αρχαίες κοινωνίες, αυτές των νεκρών και των συγγενών τους, αλλά και αυτές των τεχνιτών.

## Σημειώσεις

- 1 Γύρω στο 400 π.Χ., η επικράτεια της Ερέτριας έφτασε στη μέγιστη έκταση, περισσότερο από 1.300 τετρ. χλμ. Σύμφωνα με τους καταλόγους πολιτών της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου, εκτιμάται ότι ο πληθυσμός αριθμούσε τουλάχιστον 20.000 με 30.000 πολίτες. Βλ. Ducrey κ.ά. 2004, σ. 87–89.
- 2 Η πλειονότητα των επιταφίων από την Ερέτρια έχει δημοσιευτεί ή επανεξεταστεί από τον E. Ziebarth στον τόμο των *IG XII 9* (1915) και στο *supplement* του τόμου *XII* (1939). Συμπληρώσεις έγιναν κυρίως από τους Πετράκο 1968 και 1974 και Dunant 1978. Σποραδικές δημοσιεύσεις από τον D. Knoepfler, βλ. τελευταία Knoepfler 2021.
- 3 Fachard κ.ά. 2017.
- 4 Βλ. για παράδειγμα Katsarelia 2020.
- 5 Η πρώτη απόπειρα για τη δημιουργία μιας τυπολογίας των επιτάφιων στήλων της Ερέτριας τοποθετείται έναν αιώνα πριν και πλέον (Blinkenberg 1891), και βασίζεται σε ένα σύνολο από μόλις 181 μνημεία. Μία άλλη τυπολογία συντάχθηκε το 1978 (Dunant 1978), ωστόσο και αυτή βασίστηκε σε έναν περιορισμένο αριθμό μνημείων (191 επιγραφές).
- 6 Βλ. Knoepfler 2001, σ. 133 και σ. 275.
- 7 *IG XII 9*, 624.
- 8 Αναφορικά με τη χρήση του πατρωνυμικού και του δημοτικού στα ψηφίσματα από την Ερέτρια, βλ. Knoepfler 2001, σ. 95, 103, 150, 168 σημ. 375, 214, 235, και κυρίως σ. 309–310. Σχετικά με τις επιτάφιες επιγραφές της Ερέτριας, βλ. D. Knoepfler, στο Fachard κ.ά. 2017, σ. 204–208. Στο σύνολο των επιταφίων από την Ερέτρια περιλαμβάνονται και ορισμένες πολύ σπάνιες αναφορές του μητρωνυμικού, όπως για παράδειγμα στην *IG XII 9*, 543: Ἀριστομάχη Ἀριστομάχης.
- 9 *IG XII 9*, 293: Λύσ[α]νδρον προγόνοισι τεχ[μιαί]ομαι· ει [μέτ]ρον ἤβη[ς] ἴκετο, τῶν ἀγαθῶν ἄν φίλος ἦν ἀρεταῖς. Νῦν δὲ ἀπὸ μαστοῦ μητρὸς ἀφείλετο Μοῖρα σὺν Ἄιδῃ καὶ παιδὸς μονόπαιδ' Εὐβιον ἐστέρισεν.
- 10 Dunant 1978, σ. 33–34 αρ. 39.
- 11 Knoepfler 1984, σ. 229–236.
- 12 Αρκετοί ερευνητικοί δῆμοι της υπαίθρου ταυτίστηκαν χάρη σε αυτήν τη μέθοδο, βλ. Knoepfler 1997, σ. 368–371.
- 13 Αρκετά παραδείγματα αναφέρονται στα Knoepfler 1997 και 2014.
- 14 Επιτάφια στήλη: *IG XII 9*, 580. Κατάλογος πολιτών: *IG XII 9*, 249, Β Ι, l. 68.
- 15 Επιτάφια στήλη: Πετράκος 1968, αρ. 67, που διάβασε λάθος το όνομα ([Φ]ιλ[iv]ος). Κατάλογος πολιτών: *IG XII 9*, 249, Β ΙΙ, l. 135 (χωρίς να έχω δει τον λίθο δεν μπορώ να γνωρίζω αν πρόκειται για λάθος του χαρακτή για το όνομα Προξένου ή για λανθασμένη ανάγνωση του συντάκτη).
- 16 Βλ. ήδη Bechtel 1900. Το θέμα αναφέρεται συχνά, για παράδειγμα από τον D. Knoepfler, στο Fachard κ.ά. 2017, σ. 215–216.
- 17 Η μελέτη για τα ίχνη από τη χρήση εργαλείων έγινε σε συνεργασία με τον Thierry Grégory, τεχνίτη του λίθου και υποψήφιο διδάκτορα ιστορίας στο Université de Poitiers.
- 18 Βλ. Viviers 1992, σ. 35–51 και το παράδειγμα σ. 69–71.

## Βιβλιογραφία

- Bechtel 1900: Bechtel F., «Das Wort ἴνοος in den eretrischen Personennamen», *Hermes* 35 (1900), σ. 326–331.
- Blinkenberg 1891: Blinkenberg Ch., *Eretriske Gravskrifter*, Κοπεγχάγη 1891.
- Ducrey κ.ά. 2004: Ducrey P. / Fachard S. / Knoepfler D. / Theurillat T. / Wagner D. / Ζάννης Α. (επιμ.), *Ερέτρια, Οδηγός της αρχαίας πόλης*, Gollion 2004.
- Dunant 1978: Dunant Ch., «Stèles funéraires», στο *Eretria VI*, Βέρνη 1978, σ. 21–61.
- Fachard κ.ά. 2017: Fachard S. / Theurillat Th. / Psalti A. / Ackermann D. / Knoepfler D., «La Nécropole du Canal à Érétrie: topographie et inscriptions», *BCH* 141 (2017), σ. 141–226.
- Katsarelia 2020: Katsarelia K., «Trois stèles funéraires découvertes à Alivéri», στο G. Ackermann / T. Krapf / L. Pop (επιμ.), *ἀποβάτης. Mélanges eubéens offerts à Karl Reber par ses étudiants à l'occasion de son 65ème anniversaire – Euböische Schriften für Karl Reber von seinen Student/-innen aus Anlass seines 65.Geburtstags*, Λωζάνη 2020, σ. 148–153.
- Knoepfler 1984: Knoepfler D., «Stèles funéraires pseudo-attiques au Musée National d'Athènes», *BCH* 108 (1984), σ. 229–247.
- Knoepfler 1997: Knoepfler D., «Le territoire d'Érétrie et l'organisation politique de la cité (*dēmoi, chōroi, philai*)», στο M. H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Κοπεγχάγη 1997, σ. 353–449.
- Knoepfler 2001: Knoepfler D., *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté* (Eretria, XI), Λωζάνη 2001.
- Knoepfler 2014: Knoepfler D., «Anthroponymie et géographie régionales: le cas des demeures d'Érétrie», στο C. Balandier / Ch. Chandezon (επιμ.), *Institutions, sociétés et cultes de la Méditerranée antique. Mélanges d'histoire ancienne rassemblés en l'honneur de Claude Vial*, Μπορντώ 2014, σ. 51–75.
- Knoepfler 2021: Knoepfler D., «De quelques épitaphes d'étrangers et d'étrangères au Musée d'Érétrie», στο K. Kalogeropoulos / D. Vassilikou / M. Tiverios M. (επιμ.), *Sidelights on Greek Antiquity. Archaeological and Epigraphical Essays in Honour of Vasileios Petrakos*, Βερολίνο–Βοστώνη 2021, σ. 45–102.
- Πετράκος 1968: Πετράκος Β.Χ., «Επιγραφαί Ἐρετριας», *ΑΔ* 23 (1968), Α–Μελέται, σ. 99–116.
- Πετράκος 1974: Πετράκος Β.Χ., «Επιγραφαί Εὐβοίας», *ΑΔ* 29 (1974), Α–Μελέται, σ. 100–108.
- Viviers 1992: Viviers D., *Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la Cité d'Athènes à l'époque archaïque. Endoios, Philergos, Aristoklès*, Βρυξέλλες 1992.